

Buitenwerf-van der Molen, M., *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)* (Dissertatie Leiden 2007; Hilversum: Verloren, 2007, 241 blz., €25,-, ISBN 978 90 6550 956 7); Driel, C.M. van, *Schermen in de schemering. Vijf opstellen over modernisme en orthodoxie* (Passage reeks 38; Hilversum: Verloren, 2007, 288 blz., €27,-, ISBN 978 90 6550 970 3).

Het godsdienstige modernisme in Nederland was lange tijd een wat verwaarloosd fenomeen in de geschiedschrijving. Vanuit de Universiteit van Leiden wordt onder leiding van Ernestine van der Wall echter aan een inhaalslag gewerkt. Dat heeft naast de twee hier besproken boeken ook diverse publicaties van Van der Wall zelf, alsmede het proefschrift van Van Driel *Dienaar van twee heren* over de vrijzinnige theoloog en liberale politicus B.J. Eerdmans, opgeleverd (zie voor een bespreking de webrecensie, behorend bij *BMGN* 122 (2007) aflevering 4, door George Harinck).¹

Het proefschrift van godsdienstsociologe Buitenwerf is een welkome introductie van het modernisme in Nederland. Zij schetst het modernisme als een radicale vernieuwing van de protestantse theologie. De basis werd in Leiden gelegd door J.H. Scholten die godsdienst en moderne wetenschap met elkaar wilde verzoenen. Naast dit rationalistisch modernisme ontwikkelde zich spoedig een meer ethische variant waarin vanuit een rationeel wereldbeeld een meer gevoelsmatige visie op de functie van godsdienst werd ontwikkeld. Het modernisme worstelde vanaf het begin met de uiterste consequenties van een rationeel wereldbeeld. Hoe diende de evolutieleer ingepast te worden binnen de godsdienst, op welke wijze diende moderne predikanten om te springen met de zingeving van epidemische ziekten als de cholera? Wat is in een rationele godsdienst nog de betekenis van de verhalen in de Bijbel, van Christus als verlosser, maar ook van bidden en van kerkgang?

Buitenwerf plaatst de ontwikkeling en verspreiding van het modernisme tussen 1857 en 1880 in het kader van de liberale dominantie in die tijd, waarin voorzichtig wordt gepoogd ook de lagere standen in de natie te betrekken. Buitenwerfs analyse van de popularisering van het modernisme volgt daarmee de lijnen van de klassieke 'beschavingsoffensief'-these. Door inzet van verschillende propagandamiddelen wordt gepoogd het modernisme zijn beschavende werking uit te laten oefenen op de werkende stand. Over het succes daarvan valt niet zoveel te zeggen. Oplagen van boeken en tijdschriften zijn niet meer te achterhalen, wel is van enkele geschriften, met name die van Busken Huët (die het predikantschap spoedig de rug zou toekeren) en de *Leekedichtjens* van De Génestet, bekend dat ze meermalen zijn herdrukt.

Buitenwerf analyseert het modernisme van binnenuit, ze besteedt (vrijwel) geen aandacht aan de kerkelijke en maatschappelijke context van Nederland in het derde kwart van de negentiende eeuw. Literatuur over verzuiling en orthodoxie, maar ook over de ontwikkeling van het liberalisme heeft ze links laten liggen. Als onvermijdelijke consequentie van deze intern-godsdienstige

¹ C.M. van Driel, *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)* (Kampen 2005).

benadering presenteert zij het modernisme als een tegenbeweging, ze suggereert een radicale breuk met de gangbare theologie, geëntameerd vanuit Leiden en Utrecht door enkele voorgangers. Nieuw was het modernisme zeker, maar een tegenbeweging was het niet: rond het midden van de negentiende eeuw was het snel zelf de dominante richting in de kerk geworden. Zoals bekend werd zelfs Abraham Kuyper er aanvankelijk door aangetrokken. Hij bekeerde zich na zijn moderne theologieopleiding in Leiden in 1863 tot de orthodoxie.

Het boek van Buitenwerf laat zich lezen als een verslag van de teloorgang van die dominante positie. De modernen slaagden er niet in het kerkvolk voor zich te winnen, in wezen hadden de modernen rond 1880 de strijd om dominantie binnen de Hervormde Kerk al opgegeven en al ver vóór 1880 bepaalden orthodoxen de agenda van de kerkstrijd. Ook in de strijd om het onderwijs delfden de modernen, als geharnaste tegenstanders van de christelijke school, het onderspit. Interessant is daarbij dat Buitenwerf, mijns inziens terecht, de nadruk legt op het streven van modernen naar behoud van controle over het godsdienstonderwijs voor de eigen kinderen, ook als dat met zich meebracht dat de verschillende standen verschillend onderwijs zouden ontvangen. Veel modernen waren niet wezenlijk geïnteresseerd in het geestelijk (en fysieke) welzijn van het kerkvolk. Ze richtten zich nog voornamelijk op het handhaven van een godsdienstige infrastructuur voor de eigen kring, de eigen stand, met een steeds centralere rol voor de Nederlandsche Protestantenvbond.

Deze defensieve houding van het modernisme is ook de rode draad in de studie *Schermen in de schemering* van de historicus en theoloog Niels van Driel. Zijn boek is een bundeling van vijf opstellen over modernisme en orthodoxie in en rond de Leidse Theologische Faculteit. Er is een zekere eenheid in de bundel aan te wijzen, rond de steeds moeizamere worsteling van de Leidse theologen met de grondslagen van het modernisme. Toch is het terecht dat Van Driel de bundel niet heeft gepresenteerd als een monografie. De opstellen vormen bij elkaar gevoegd geen eenheid, en vormen ook geen onderdeel van een eenduidig historisch betoog. Je kunt je afvragen wat de auteur ertoe heeft gedreven al zo kort na zijn promotie te komen met deze bundel. De vijf opstellen tonen een grote belesenheid, zorgvuldig bronnenonderzoek en een sterke behoefte gedetailleerd in te gaan op de ontwikkeling van de moderne theologie in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Maar met wat meer distantie, een grotere nadruk op de maatschappelijke context, een ruimhartiger blik op vrijzinnige ontwikkelingen buiten de Leidse faculteit, wat minder scherp-slijperige exegese van theologenteksten en een half jaartje extra schrijftijd had Van Driel een onmisbare monografie kunnen schrijven over de Nederlandse vrijzinnigheid in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Zo is het echter niet gelopen en we moeten deze bundel opstellen beoordelen op haar merites. Voorop staat dat Van Driel zo helder als maar mogelijk is de complexe theologische debatten uit de doeken heeft gedaan. Door strak vast te houden aan een thematische en chronologische indeling en de verschillende stromingen steeds aan de hand van enkele hoofdpersonen te analyseren, blijft de stof ook voor een niet-theoloog bevattelijk. Ik kan de lezer overigens wel aanraden als eerste het tweede opstel over de Leidse theologische faculteit te lezen, wat een onmisbare context biedt voor het eerste opstel, een

nauwgezette en zeer amusante reconstructie van de hoogleraarbenoemingen aan die faculteit. Een positie aan de Leidse faculteit was gewild in binnen- en buitenland, benoemingen werden politieke spelletjes van de zittende hoogleraren en universiteitsbestuurders, en in laatste instantie soms object van de persoonlijke voorkeur van de minister van Binnenlandse Zaken bij wie het recht van benoeming berustte. In dit krachtenveld werden ook niet-modernen als J.H. Gunning jr. (in 1889 door de antirevolutionair Mackay) en P.D. Chantepie de la Saussaye (in 1899 door de vrijzinnige Goeman Borgesius) benoemd. Van enkele hoogleraren komen we te weten dat zij zeer populair waren onder de studenten, maar hoeveel studenten de faculteit op enig moment daadwerkelijk telde, blijft in nevelen gehuld. Gesuggereerd wordt een zekere pariteit tussen uitgesproken vrijzinnige en meer behoudende studenten. Uit de dissertatie van Willem Otterspeer weten we dat het aantal theologiestudenten vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw dramatisch terugliep, gelijk met de dominantie van het modernisme dus.² Maar Van Driel waagt zich niet aan speculaties over een verband tussen beide fenomenen.

De historicus en theoloog Van Driel is bovenal geïnteresseerd in godsdienstige ontwikkelingen. Na de opstellen over de theologische faculteit en haar hoogleraren zijn de bijdragen achtereenvolgens gewijd aan de ‘malcontenten’, de vrijzinnige critici van het in hun ogen al te rationele oud-modernisme, het rechts-modernisme, dat een herwaardering van Christus als mens-geworden God bepleitte, en de reacties vanuit orthodoxe kring op deze vrijzinnige ontwikkelingen. Scherp laat Van Driel de tegenstrijdigheden zien die de malcontente en rechts-moderne metafysische invulling van het modernisme met zich meebracht, tegenstrijdigheden die in het academisch-theologische debat aan het licht kwamen. Breekpunt leek het formuleren van een ‘christologie’ te zijn, de leer van de belichaming van de Heilige Geest in Jezus van Nazareth en de interpretatie van diens dood als de verlossing van alle zonden. Van Driel laat zien dat met deze christologie in feite afstand werd genomen van het rationele modernisme en de grens met de midden-orthodoxie werd overgestoken.

Van Driel valt te prijzen voor zijn precieze en kritische bronnenonderzoek, maar zijn minutieuze reconstructies staan een bredere interpretatie in de weg. We lezen vrijwel niets over de gelijktijdige ontwikkeling van wat dan heet het ‘oud-modernisme’ of ‘links-modernisme’, dat zich toch gemakkelijk wist te handhaven en zich op diverse fronten in de maatschappij zou manifesteren, met als meest opvallende uiting de oprichting van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep. Ook een zorgvuldige redactie had aan de kwaliteit van het boek kunnen bijdragen. Dat op pagina 155 uitgerekend predikanten ‘het woord bij de daad’ wilden voegen is nog denkbaar. Maar door veel herhalingen en moeizame zinnen wordt vrijzinnige theologie in dit boek soms zware kost.

Uit de dissertaties van Buitenwerf en Van Driel blijkt hoezeer het godsdienstige modernisme verbonden is geweest met het politieke liberalisme. En juist voor het georganiseerde liberalisme beschikken we over twee recente

² Willem Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 416, grafiek 5.

lijvige studies. Van Patrick van Schie verscheen in 2005 *Vrijheidsstreven in verdrukking* over de geschiedenis van de liberale Vrijheidsbond, waarin hoofdpersoon B.D. Eerdmans uit Van Driels proefschrift (eveneens uit 2005) figureert als geharnast bestrijder van de vrijheid van onderwijs. In het in december 2007 verdedigde proefschrift *Om de democratie* van Meine Henk Klijsma, over de geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, is de godsdienstige vrijzinnigheid vooral een verklaringsgrond voor de spreiding van de electorale aanhang van de VDB.³ In de uitgebreide behandeling door Klijsma van de voorgeschiedenis van de VDB komt het protestantse modernisme nauwelijks aan bod. Het proefschrift van Buitenwerf (eerder in 2007 verdedigd) had daar goede diensten kunnen verlenen. Buitenwerf stelt immers dat veel moderne predikanten een conservatieve maatschappij-opvatting huldigden, waarin een sterk standsdenken naar voren kwam. Een aantal sociaal-liberale voormannen mocht dan wellicht een vrijzinnige godsdienst beleven, van een vrijzinnige kring, een zuil zo men wil, waarin godsdienstige en politieke denkbeelden samenvielen is nooit sprake geweest. Dat gold in nog sterkere mate in het Interbellum toen vrijzinnige theologen posities innamen van links tot uiterst rechts binnen het seculiere politieke spectrum.

Het wachten is nu op een boek over de maatschappelijke positie en betekenis van de Nederlandse vrijzinnigheid. Hierin zou alle waardevolle materiaal uit de hier genoemde studies en de uitgebreide historiografie van het Nederlandse liberalisme gecombineerd kunnen worden met een culturele en sociaal-economische analyse van de persistentie van de standenverhoudingen in Nederland.

Dirk Jan Wolffram, Rijksuniversiteit Groningen

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

Till, M. van, *Batavia bij nacht. Bloei en ondergang van het Indonesisch roverswezen in Batavia en de Ommelanden 1869-1942* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2006, Amsterdam: Aksant, 2006, 284 blz., ISBN 90 5260 228 X).

In een tijd dat Batavia een proces van modernisering onderging, 1869-1942, bloeide het roverswezen in de stad en Ommelanden. Op het hoogtepunt van het banditisme, tussen 1900 en 1920, kwam *rampok*, 'diefstal met geweld of de dreiging daarmee, gepleegd door meerdere personen' (12), twee à drie keer per week in Batavia en omstreken voor. De rampok was sociologisch gezien van belang vanwege de ondermijning van het staatsmonopolie op het gebruik van

³ Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005); Meine Henk Klijsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2008).

geweld en de grote aandacht die het fenomeen genoot in Europese kringen. Van het banditisme en de reacties van de rest van de samenleving daarop valt veel te leren over het moderniseringsproces en de ontwikkeling van het staatsgezag.

De opkomst van het roverswezen tussen 1870 en 1920 hing volgens Van Till samen met een aantal factoren. Rampok was een van de weinige lucratieve inkomstenbronnen op het Javaanse platteland. Door de toenmalige rappe uitbreiding van de gegoede bevolking vielen er geld, sieraden en draagbare luxegoederen te roven. Het invoeren van straatverlichting maakte de ouderwetse stille inbraak in het donker minder eenvoudig, terwijl de gelijktijdige invoering van de revolver een brutale gewelddadige overval juist vergemakkelijkte. De aanvankelijk weinig succesvolle reorganisatie van het politiewezen tussen 1890 en 1920, op zichzelf een uiting van de modernisering van de maatschappij, maakte de pakkans van bandieten betrekkelijk gering. Het roverswezen rond Batavia past dus goed in de theorie van Thomas W. Gallant, dat banditisme onderdeel uitmaakt van 'staatsvormingsprocessen tijdens de overgang van een meer traditionele naar een kapitalistische economie' (14). De bandieten waren zelf overigens goeddeels uitgesloten van de kapitalistische economie.

De eerste decennia waren de bandieten omgeven met het nodige charisma. Wanneer zij bij hun aanhouding omkwamen in een vuurgevecht, wat geregeld voorkwam, of zich in een mentale krachtmeting met de politie kranig hielden, deed zelfs hun arrestatie geen afbreuk aan de mythevorming. De rovers hadden dikwijls meerdere vrouwen, bijvrouwen en maîtresses – op zichzelf een verklaring voor en uiting van hun charisma – en via hen zetten zij een sociaal netwerk op. De rovers trokken in wisselende groepen erop uit en vormden geen vaste bendes. Tot hun uitrusting behoorden amuletten, magie, kalenders voor het op bovennatuurlijke wijze berekenen van de juiste dag voor een overval, ingenieuze vermommingen en vuurwapens.

In de twintigste eeuw probeerde de overheid met nieuwe middelen greep te krijgen op het banditisme. Allereerst begon de staat met het een voor een opkopen van de landerijen in de Ommelanden, die elk een wereld op zich vormden. Daarnaast werd het researchewerk weggehaald bij het binnenlands bestuur en het politieapparaat geprofessionaliseerd. Moderne technieken zoals het nemen van vingerafdrukken vervingen de beproefde methode van het gebruik van informanten. In de negentiende eeuw was de scheidslijn tussen bestuurder en informant enerzijds en crimineel anderzijds niet altijd scherp getrokken geweest. Nu werd door de professionalisering de afstand tussen politie en rovers vergroot.

Margreet van Till gaat herhaaldelijk in debat met andere auteurs, waarbij ze geen ontzag toont voor gevestigde namen. Haar werk krijgt daardoor een groter belang dan een beschrijving van het roverswezen *an sich*. Zo verwijt ze Eric Hobsbawm onvoldoende in te zien dat de sociale bandiet geen universeel fenomeen was, maar wat betreft Nederlands-Indië het product van de verbeelding van de middenklasse. De rovers van Batavia waren uit op louter eigen gewin en hadden geen Robin Hood-achtige bevoegenheid, die zich zou richten tegen de Europese elite of de staat.